

Шевченко М. М., кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президенті України (м. Київ)
Єфімова В. В., науковий співробітник НДІ гуманітарних проблем ЗС України (м. Київ)

ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ З ПИТАНЬ ВІЙСЬКОВО-РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН В КОНТЕКСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті досліджуються історичні етапи розвитку військово-релігійних відносин та особливості державної політики Російської Федерації у цій сфері в контексті забезпечення національної безпеки.

Ключові слова: військово-релігійні відносини, національна безпека, збройні сили Російської Федерації, Російська Православна церква Московського патріархату.

В статье исследуются исторические этапы развития военно-религиозных отношений и особенности государственной политики Российской Федерации в этой сфере в контексте обеспечения национальной безопасности.

Ключевые слова: военно-религиозные отношения, национальная безопасность, вооруженные силы Российской Федерации, Российская Православная церковь Московского патриархата.

In the article the historical stages of development of military-religious relations and feature of public policy of Russian Federation are probed in this sphere in the context of providing of national safety.

Keywords: military-religious relations, national safety, military powers of Russian Federation, Russian Orthodox church of Moscow patriarchy.

Важливим елементом гуманітарної політики Росії у збройних силах є відтворення сучасної концепції (моделі) ефективної взаємодії між релігійними організаціями та військовими структурами, створення належних умов актуалізації релігійного чинника у війську, дослідження перспектив та алгоритму впровадження інституту душпастирської опіки в армії.

Аналіз наукової літератури [1-5] дозволяє констатувати, що військово-релігійні відносини (ВРВ) в сучасній Росії характеризуються відносинами між двома соціальними сферами суспільства – військової і релігійної, які почали формуватися з початком створення нинішньої Російської Армії. У своїй основі, відносини між ЗС РФ та релігійними об'єднаннями є відображенням самодостатніх державно-конфесійних відносин, які обтяжені низкою проблем.

Саме тому метою статті є дослідження особливостей державної політики Російської Федерації з питань військово-релігійних відносин в контексті забезпечення національної безпеки.

Сучасний період ВРВ умовно можна розділити на два етапи: **1-й етап** – з початку (1991-1992 рр.) до середини 90-х рр. ХХ ст. (1994-1995 рр.). Він характеризувався початком взаємодії та пошуком форм співробітництва (перш за все, на федеральному рівні), а також зламанням

стереотипів «релігія – опіум для народу». **2-й етап** – з середини 1990-х рр. по теперішній час – це багаторівнева і широкомасштабна співпраця ЗС РФ, інших військових формувань з релігійними організаціями, що характеризується тенденціями їхньої клерикалізації [1; 2].

Військово-релігійна взаємодія розпочалася незабаром після департизації і деполітизації збройних сил, інших «силових» інститутів держави. Зміна суспільно-політичного ладу та ідеологічний вакуум, що утворився, спричинили вкрай негативний вплив на формування військово-політичної свідомості російського суспільства. У цій ситуації «повернення» до традицій (у першу чергу до «державно-патріотичної ідеології») військові керівники і російські науковці стали пов'язувати з православ'ям, а точніше з Російською православною церквою Московського патріархату (РПЦ).

У цей період стала помітно виявлятися зацікавленість різних конфесій до проблем збройних сил. Це виявилось в пожвавленні контактів релігійних діячів з командуванням частин, надання гуманітарної допомоги військовослужбовцям, відновлення спільними зусиллями історичних пам'яток.

Зростання впливу релігійного чинника на свідомість і поведінку військовослужбовців, його зв'язок з

Соціально-правові питання

проблемами міжнародних відносин викликав необхідність вивчення динаміки світоглядних орієнтацій військовослужбовців ЗС РФ. У ході досліджень, проведених у липні 1992 р. з'ясувалося, що до числа віруючих себе відносять 25% військовослужбовців. Причому приблизно лише п'яту частину з них можна характеризувати як «активних», що прагнуть до дотримання обрядовості. Третина опитаних (35%) – вагаються між вірою в Бога і невірою, 40% є невіруючими, з них 10% – активні атеїсти [1].

Разом з тим, щодо практичних кроків зближення армії та церкви, висловлювалися суперечливі думки. Більшість військовослужбовців різних категорій підтримували нормалізацію відносин між ЗС і релігійними організаціями. 59% вважали, що між ними повинні бути встановлені доброзичливі відносини, і що релігія може позитивно впливати на рівень культури і моральність військовослужбовців. 46% заявляли про необхідність відкриття у великих гарнізонах культових установ, підтверджували необхідність введення альтернативної служби (45%). Ці дані свідчили не стільки про зростання релігійності, скільки про прагнення військовослужбовців до гуманізації відносин у військових колективах, повазі нелегкої військової служби, які вони, в умовах недостатньої соціальної захищеності та зміни ціннісних орієнтацій, очікують отримати від релігії і церкви.

Поряд з цим вивчення виявило низку проблем, що потребують вирішення. Так, 64% респондентів прямо вказали на відсутність або явну недостатність умов для реалізації в ЗС РФ принципу свободи совісті, 52% виступило за розширення можливостей для вільного відправлення релігійного культу віруючими військовослужбовцями. Однак, з проблеми введення в ЗС РФ інституту військових священників і створення в частинах і гарнізонах релігійних громад (як практичні заходи реалізації принципів свободи совісті) є особлива думка старших офіцерів: 39% з них негативно поставилися до ідеї введення військових священників, 41% – негативно відноситься до ідеї створення релігійних громад в гарнізоні, побоюючись посилення їх впливу на військовослужбовців. Порівняльний аналіз соціологічних опитувань, проведених у різні роки, показує, що, починаючи з 1992 р.

загальна частка віруючих військовослужбовців спочатку зростала, а потім дещо стабілізувалася та почала змінюватися, допускаючи окремі сплески.

Водночас, за даними багатьох соціологічних опитувань, віруючі й невіруючі складають в сучасній Росії, в тому числі у ЗС РФ, приблизно рівні групи населення (дані коливаються приблизно у межах 30-40%). Проте, якісний аналіз релігійності опитаних військовослужбовців дозволяє зробити висновок про те, що дійсно релігійними (ті, котрі регулярно проводять релігійні обряди та керуються релігійними мотивами) є близько 3%. І це незважаючи на те, що 6% опитаних виховувалися в релігійних сім'ях. Дослідження глибини віри дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на сплеск релігійності, який спостерігається в останні роки в Росії, процеси секуляризації суспільної свідомості тривають. Це повністю узгоджується із загальносвітовою тенденцією.

Перший етап характеризувався також переходом від жорсткого обмеження державою діяльності релігійних організацій до реальної свободи віросповідань, який супроводжувався зростанням інтересу до релігії, її ролі в історії, до релігійних традицій, свят, обрядів. На зміну ставлення до релігії і церкви як явища застарілого, що гальмує суспільний розвиток, прийшло ставлення до них як важливого суспільного інституту. Цей процес, природно, охопив і армійське середовище. Виникла необхідність врахування потреб віруючих військовослужбовців з боку командування. Ця обставина підштовхнула вище армійське командування до встановлення контактів з керівництвом релігійних організацій, у першу чергу з Російською православною церквою, які були зафіксовані в офіційних документах (директивах), угодах між силовими міністерствами (відомствами), публічних виступах воєначальників, матеріалах ЗМІ і т.ін. Оцінюючи в цілому позитивно співпрацю з релігійними об'єднаннями Комітет по роботі з особовим складом об'єднаних збройних сил СНД рекомендував ряд практичних заходів, серед яких – опрацювання питання про укладення взаємних угод і протоколів про наміри з керівниками церков, а також створення нового для російської армії інституту офіцерів зі зв'язків з релігійними об'єднаннями. 2 березня 1994 Міністр

Соціально-правові питання

оборони РФ генерал армії П. Грачов і Патріарх Московський і всієї Русі Алексій II підписали Спільну заяву про співробітництво. Було створено Координаційний комітет по взаємодії між Російською православною церквою і збройними силами Російської Федерації. У міністерстві оборони була сформована група зі зв'язків з релігійними об'єднаннями, у збройних силах введені посади офіцерів зі зв'язків з релігійними об'єднаннями (1994 р.). Відповідно до Спільної заяви головнокомандуючим, командувачам, командирам (начальникам) директивно було запропоновано спланувати, організувати і підтримати взаємодія з релігійними об'єднаннями [2].

У результаті в деяких регіонах були підписані угоди між командуваннями військових округів (флотів) і єпархіями РПЦ (Уральський військовий округ, Тихоокеанський флот та ін.). Метою співробітництва були проголошені: сприяння відродженню державно-патріотичної ідеї як основоположної моральної цінності військовослужбовців і духовної основи виховної роботи; зміцнення морально-психологічного стану особового складу ЗС РФ; зміцнення традицій вірного служіння Батьківщині й духовно-моральних засад в житті військових колективів; вдосконалення виховної роботи з військовослужбовцями та членами їх сімей; сприяння створенню і вдосконаленню системи військово-патріотичного виховання та допризовної підготовки; розширення можливостей для реалізації прав віруючих військовослужбовців, сприяння процесу гуманізації відносин у військових колективах і т.п.

У ході першого етапу склалися стійкі зв'язки і викристалізувалися напрямки співробітництва з Російською православною церквою, що дозволило в доповіді «Про стан дотримання законодавства про свободу віросповідань в системі Міноборони Росії», підготовленому до заслуховування на Комісії з питань релігійних об'єднань при Уряді РФ 11.11.1996 р. зробити висновок про сформовану систему армійсько-церковного співробітництва (між ЗС РФ і РПЦ) [1].

Другий етап сучасного періоду військово-релігійних відносин характеризується тенденцією стійкої взаємодії з однією організацією –

Російською православною церквою, посиленням клерикалізації збройних сил, прагненням підмінити виховну роботу релігійною освітою, «залученням» військовослужбовців до лона церкви, будівництвом на території військових частин храмів, спробами введення інституту військового духовенства і т.п.

4 квітня 1997 між МО РФ і РПЦ було укладено нову Угоду, яка дещо розширила сферу взаємодії та форми співпраці. Аналогічні угоди з церквою уклали ФПС, МВС, МНС, ФАПСІ, Мінатом, ГУ козачих військ при Президенті РФ та ін.

У свою чергу представники різних конфесій у цей період стали виявляти помітну активність, прагнучи поширити свій вплив в армії. Це виявилось в активізації співпраці релігійних діячів з командуванням частин, надання гуманітарної допомоги військовослужбовцям, відновлення спільними зусиллями історичних пам'яток.

Особливу активність у встановленні контактів з силовими інститутами держави стали виявляти і релігійні організації, перш за все РПЦ та її структурний підрозділ Відділ зовнішніх церковних зв'язків, очолюваний митрополитом Смоленським і Калінінградським Кирилом (Гундяєвим). Рішенням Архієрейського собору 1994 р. у 1995 р. у структурі Російської православної церкви був створений Відділ Московського Патріархату із взаємодії зі збройними силами та правоохоронними установами. На цьому етапі почали також створюватися нові громадські організації та клуби військовослужбовців релігійної орієнтації: Асоціація християн військовослужбовців «Віра і мужність», Всеросійський Православний комітет «Церква і Армія» (на базі Військової академії Генерального Штабу, Московської духовної академії та семінарії та Свято-Тихонівського богословського інституту), Рух за духовне відродження армії, Військово-християнський союз та ін.

Про досвід армійсько-церковного співробітництва в останні роки написано чимало різних, включаючи захоплено-апологетичних матеріалів, критичних – значно менше [1-5]. В окремих роботах здійснюється аналіз позитивного досвіду співпраці армії і релігійних організацій, накопичений у сфері військово-соціальної роботи та соціального служіння конфесій.

Релігійні об'єднання та, пов'язані з ними громадські організації, і підприємства надавали допомогу військам під час першої та другої «чеченської кампанії». Однак, незважаючи на наявність позитивного досвіду у відносинах армії і церкви, в цілій низці публікацій він ідеалізується у відповідності з модою на релігію, а іноді й під замовлення. Проте, реалії не зовсім оптимістичні і насторожують небезпечними для демократії та конституційного ладу тенденціями.

Рішення на федеральному рівні стали сигналом до ініціативи на місцях. В результаті чого *церковні інститути та церковні громадські організації почали потаємно і головне незаконно впроваджуватися в структуру військової системи держави*. Це проявилось в масовій практиці освячення військових об'єктів, будівництво храмів і створення релігійних об'єднань на території військових частин, комплектування православних підрозділів на основі директив Генштабу і т.п.

Факти комплектування деяких частин за клопотанням РПЦ викликали негативну реакцію численної ісламської умми Росії. Як наслідок, лідери регіонів, населених переважно мусульманами у відповідь стали вимагати створення ісламських військових частин. Як відомо, російська армія комплектується за екстериторіальним, а не за національним і тим більше релігійним принципом. ***Порушення науково обґрунтованих і законодавчо закріплених принципів комплектування несе в собі загрозу розколу збройних сил РФ.***

Чималі зусилля докладаються щодо введення в Росії, що не тільки є світською державою, а й поліконфесійною і багатонаціональною країною, інституту військового духовенства з числа представників однієї конфесії. Так у період передвиборної президентської кампанії 1996 р. були підписані розпорядження Президента РФ від 15.04.1996 р. № 758 «Про розробку статусу полкових священиків» і доручення уряду про опрацювання питання про будівництво в Белгороді військово-духовного навчального закладу [1]. Трохи раніше, у низці військово-навчальних закладів створено факультети православної культури, де стали викладатися богословські предмети, на заняттях з суспільно-державної підготовки військовослужбовців наголос став робитися на православну ідеологію, а в

Свято-Тихонівському богословському інституті відкрилися курси військових катехизаторів.

Подібна практика грубо порушує ст. 8 Федерального закону «Про статус військовослужбовців», сприяє клерикалізації силових міністерств (відомств), що, природним чином, стає сприятливим підґрунтям формування ксенофобії у військових колективах.

Все більший дискомфорт стали відчувати старообрядці та мусульмани, не кажучи вже про представників нових релігійних рухів, релігійних меншин та нерелігійної частини суспільства. Тому підписання Спільних заяв та угод викликала безліч нарікань на адресу Міністерства оборони РФ та інших «силовиків». Зокрема, серйозної критики було піддано МО РФ на засіданнях Комісії з питань релігійних об'єднань при Уряді РФ і Раді з питань взаємодії з релігійними об'єднаннями при Президенті РФ. На цих засіданнях, акцентувалася увага на нерівноправності інших конфесій і порушеннях російського законодавства про свободу совісті й про релігійні об'єднання, а також був зроблений висновок про початок клерикалізації армії.

Зазначимо, що згідно з дослідженнями 2003 р. близько 45% військовослужбовців вважають, що в збройних силах ще не створені необхідні умови для свободи совісті та свободи віросповідання і лише 22% відповіли, що ці умови є [5].

І хоча критичної думки дотримується менше половини військовослужбовців, все-таки ця цифра дає підстави для спеціального вивчення проблем, пов'язаних з реалізацією права на свободу совісті в умовах військової діяльності, пов'язаної з низкою обмежень службового характеру.

Прагнення командування вирішити багато завдань виховної роботи, перш за все, морально-психологічного забезпечення військ завдяки опорі на одну конфесію, в кінцевому рахунку, веде до поділу людей за світоглядною ознакою. Не випадково, релігію стали використовувати для створення і закріплення у свідомості військовослужбовців образу ворога, черпаючи в ній багатий матеріал [6]. Порушення принципу свободи совісті сильно б'є по національним почуттям людей, робить їх піддатливими на заклики екстремістів, які прагнуть протиставити одні народи іншим, свою релігію іншій.

Це створює реальну загрозу для конституційного ладу Росії і сприяє створенню авторитарного режиму з опорою на РПЦ, що дотримується феодально-монархічних поглядів. Особливо це актуально в силу можливих народних хвилювань, коли на армію, відповідно до нової редакції воєнної доктрини, покладені поліцейські функції, що вже було в жовтні 1993 р. (розстріл Державної Думи РФ) і при проведенні контр-терористичної операції в Чеченській республіці. Думка церкви з цього питання висловлена у зверненні патріарха Алексія II «До православних юнаків – призовників 1995 року», в якому чітко пролунала теза про необхідність боротьби не тільки із зовнішніми ворогами, але й з ворогами внутрішніми. Численні факти благословення федеральних військ православними священиками на «чеченську війну», що стали вже системою, завдяки використанню командуванням духовенства РПЦ, з одного боку, і оголошення сепаратистів і «бойовиків» у ЗМІ «ісламськими фундаменталістами», з іншого, надає цьому конфлікту релігійний сенс (християнсько-мусульманський конфлікт).

Однією із загальносвітових тенденцій є зростання негативного впливу етноконфесійного фактору на систему національної та міжнародної безпеки. В кінці минулого століття, аналітики Генштабу Туреччини відзначали, що війни ХХІ ст. будуть носити «релігійний характер», а події 11 вересня 2001 р., з яких власне почалася нова світова історія лише підтвердили цей прогноз. В основі домінуючого сценарію глобалізації лежить використання релігії в політичних цілях. У світовому масштабі міжнародний тероризм був упакований в релігійну (ісламську) упаковку, а на національному рівні війна з сепаратистами в Чечні стала зображуватися як боротьба з ваххабізмом [7, с. 227]. Таке ідеологічне прикриття лише відволікає народи від серйозних соціальних проблем і глобальних загроз, що насуваються, і в такий спосіб здійснюється підміна причини наслідками. Тим часом, причини сучасних конфліктів кореняться не в релігії як такій, а в системі «глобального апартеїду», що провокує напруженість на планеті, викликаючи хвилю тероризму як відповідну реакцію на несправедливий світоустрій.

До сучасних тенденцій ВРВ в Росії можна також віднести відчуження невіруючих, атеїстів і представників інших конфесій від активної і свідомої участі в захисті країни, військового будівництва («Ваша армія православна, так нехай православні в ній і служать»); ігнорування законів глобалізації, що ставлять перед арміями нові завдання, які орієнтують на нову зброю, нові способи ведення воєн і нову якість особового складу, що відповідно, висуває нові вимоги до військових кадрів. Замість націленості на підготовку висококласних військових фахівців інформаційного ХХІ століття, вона все ще продовжує будуватися на старих принципах панування єдиної моноідеології, розрахованої на управління безликою «масовою армією» військовослужбовців, позбавлених світоглядної свободи. Роль такої ідеології відведена православ'ю. В цих умовах відбувається апеляція до старих міфів «самодержавство, православ'я, народність», до церкви, як «державотворчої» сили, забувши при цьому, що сама історія вже відкинула монополію будь-якої релігійної або партійно-ідеологічної доктрини.

Головною суперечністю ВРВ в сучасній Росії є протиріччя між корпоративними, досить часто егоїстичними інтересами силових структур і РПЦ, з одного боку, і конституційним принципом світськості держави, з іншого. Все це позначається на науці, правовій практиці і практиці військово-релігійної взаємодії, сприяє низці маніпуляцій понятійним апаратом, наприклад, ототожнення термінів «релігійна безпека» і «вплив релігійного чинника на національну безпеку», введення в науковий обіг таких понять як «духовна безпека», «релігійний екстремізм» і т.п. [8, с. 116], що насправді обертається «полюванням на відьом», боротьбою із сектантством, а просто з інакомисленням, усунення наукових, політичних і економічних конкурентів офіційної церкви і влади, в тому числі, із використанням державного ресурсу сил забезпечення державної безпеки.

Існуюча практика підписання спеціальних самодостатніх угод і створення концепцій державно-конфесійних (інституціональних) відносин, орієнтованих на створення переваги для одних на шкоду іншим, входить в протиріччя з принципами

Соціально-правові питання

Основного закону країни (світський характер держави та її відділення від церкви, рівність усіх релігійних об'єднань перед законом). Звідси спостерігається явне протиріччя між практикою військово-релігійних відносин і правом. Сформована система прагне вирішити його на користь корпоративних інтересів «силовиків», що насправді не відповідає інтересам національної безпеки РФ. Світська держава та її силові відомства повинні будувати відносини з усіма суб'єктами громадянського суспільства на загально-правових підставах, не виділяючи в окрему категорію релігійні об'єднання з наданням їм спеціального (в т.ч. пільгового) статусу.

Таким чином, *військово-релігійні відносини (ВРВ) в Росії характеризується партнерством особливого роду:* своєрідним «конкордатом», роль якого виконують Угоди про співробітництво між Російською православною церквою і «силовими» міністерствами (відомствами). Спроби вирішити проблеми вдосконалення військового виховання шляхом повернення до історичних традицій взаємодії держави і церкви позитивних результатів не дають. Крім того, виховання військовослужбовців переважно на основі того чи іншого віровчення несе в собі потенційну загрозу єдності ЗС РФ, і як наслідок їх боездатності. Клерикалізація, що спостерігалася на початку та в середині 90-х рр. ХХ ст., на рубежі століть перейшла в цинічну фазу. У значній мірі цьому сприяє низька правова

культура і слабка релігієзнавча підготовка офіцерських кадрів.

Аналізуючи *військово-релігійні відносини в Російській Федерації*, можна виділити наступні *основні проблеми*, ознаки яких проявилися ще на першому етапі співробітництва: корпоративні інтереси військово-релігійної бюрократії та тенденції клерикалізації «силових» інститутів держави, що суперечать конституційним принципам світської держави; проблема міжконфесійних протиріч, етнорелігійної нетерпимості та ксенофобії; проблема правового регулювання військово-релігійних відносин і вкрай слабкої наукової розробленості проблематики свободи совісті та відносин держави з релігійними об'єднаннями; використання релігії у військово-політичних цілях і стимулювання сепаратизму; протиріччя між проголошеними ідеальними цілями співробітництва та наслідками реальної практики; проблема компетентності кадрів у галузі військово-релігійних відносин та ін.

Отже, військові та релігійні інститути можуть досить плідно взаємодіяти тільки в правовому полі, тобто при неухильному дотриманні Конституції Російської Федерації. Обмеження можливості використання державою та її «силовими» інститутами релігійних організацій у політичних цілях буде сприяти прискоренню демократизації суспільства, а значить успіху військової реформи.

Література

1. Мозговой С.А. Современные тенденции военно-религиозных отношений [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://lib.socio.msu.ru/library>
2. Мозговой С.А. Взаимоотношения армии и церкви в Российской Федерации [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://www.pipss.org/index390.html>
3. Бровка В. Русская Православная Церковь – день сегодняшний и перспективы на будущее [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/486550d194bc5/>
4. Бадьянов А.Б. Роль духовно-нравственного фактора в российской армии (Историко-социологический аспект) [Текст]: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.06. / Александр Борисович Бадьянов. – СПб., 2004 – 156 с.
5. Дубограй Е.В. Религиозность военнослужащих Вооруженных сил Российской Федерации (социологический анализ) [Текст]: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.08. / Евгений Викентиевич Дубограй. – М., 2008 – 180 с.
6. Сенявская Е.С. Психология войны в ХХ веке: исторический опыт России / Е.С. Сенявская. – М.: РОССПЭН, 1999. – 383 с.
7. Манойло А.В. Технологии несилевого разрешения современных конфликтов / А.В. Манойло. – М.: Горячая линия – Телеком, 2008.
8. Фомин С.А. Обеспечение национальной безопасности: курс лекций / С.А. Фомин. – М.: Флинта: МПСИ, 2007. – 224 с.